मातृ भाषाको विकासः विचार पत्र

केशर जङग बराल

१. भाषा के हो?

भाषा भनेको एक आपसमा संचार गर्ने माध्यम हो । यस अर्थमा सवै जातिको संचार गर्ने माध्यम छुट्टा छुट्टै हुन्छ । मानव जातिमा मात्र नभै सबैं प्राणी जगतमा एक आपसमा संचार विभिन्न तरिकाले गरिन्छ । समयको अन्तरालमा संचारको लागि प्रयोग भएका संकेत ध्वनीमा र लिपिमा विकास भयो । कुनै भाषा ध्वनिमा मात्र सिमित रहयो भने कुनैमा लिपिको विकास भै धेरै धनि भए । मगरांती भाषा नेपालको अति अविकसित तर धनि भाषाहरु मध्ये एक हो ।

२. मातृभाषा **भनेको के हो?**

साधारणतया आफ्नो जन्मभूमिमा बोल्ने भाषालाई मातृभाषा भनिन्छ । मातृभाषा भन्नाले

- आमाले वोल्ने भाषा
- आमा वुबाले वोल्ने भाषा
- जन्मभूमिमा वोल्ने भाषा
- मगरहरुले बोल्ने भाषा

लाई वुभिन्छ । कहयौ मगरहरुको मातृभाषा नेपाली भाषा नै हुन सक्दछ । कहयौ मगरका आमा एउटा भाषा वोल्ने र वुवा अर्को भाषा वोल्ने हुनसक्छ । त्यसैले यस विचार-पत्रका लागि मातृभाषा भन्नाले मगरहरु वोल्ने जातिय भाषालाई भनिएको छ ।

३. मातृभाषाको विकास भनेको के हो?

संसारमा कुनै पनि कुरा परिवर्तनशिल छ । परिवर्तनका प्रभाव मानिसको जिवनमा/कुनै कुरामा नकारात्मक वा सकारात्मक पर्न सक्दछ । सकारात्मक किसिमको असर पर्ने किसिमको परिर्वतनलाई नै विकास भनिन्छ।

मातृभाषामा सकारात्मक असर पर्ने किसिमको परिवर्तनलाई नै विकास भनिन्छ । निम्न कुराहरुलाई मातृभाषाको विकासको सूचकको रुपमा लिन सकिन्छः

- भाषा वोल्ने व्यक्तिहरुको संख्या
- लेख्य भाषाको लागि लिपिको विकास

- भाषाको प्रयोग
  - आम संचार
  - मनोरञ्जनको माध्यम
  - शिक्षा दिने माध्यम
- साहित्यको विकास

अव मातृभाषाको विकास भन्नाले भाषाको यी परिशूचकहरुमा आयको सकारात्मक परिवर्तन लाई वुझिन्छ ।

नेपालका मगरहरु तिब्वती र तिब्वती-वर्मेली परिवारका भाषा वोल्ने गर्दछन् । रोल्पा, रुकुम, प्यूठान, वागलुङगका निजीभूजी र डोल्पाका मगरहरु विव्वती परिवारका भाषा वोल्दछन् । यसमा पनि रोल्पा, रुकुम, निसीभूजीका मगरहरु वोलिने भाषा र डोल्पाका मगरहरु वोलिने भाषामा अन्तर पाइन्छ । यी मगरहरु वोल्ने भाषालाई क्रमश खाम र काइके भाषा भनिन्छ । विव्वती-वर्मेली परिवारका भाषा बोल्ने मगर अधिराज्य भरी नै वसोवास गर्दै आएका छन् । विशेष गरेर यो मगर भाषा वोल्ने मगरहरुको वाहुल्यता पाल्पा, स्याङजा र तनँहु जिल्लाहरुमा छ । श्री ५ को सरकारले यो भाषालाई मात्र मगर भाषा भनेर मान्यता दिएको छ । श्री ५ को सरकारको मगरभाषा सम्बन्धि यो अवधारणा गलत छ । मेरो विचारमा सम्पूर्ण मगरहरु वोलिने भाषा नै मगर भाषा हो । यसमा खाम, काइके र श्री ५ को सरकारको भाषामा ढढनिर्मित मगर भाषालाई समेटेर संमग्र रुपमा मगरहरु वोलिने जातिय भषालाई मगरांती भाषा भनेर श्री ५ को सरकारले मान्यता दिनु पर्दछ । त्यसैले यस विचार-पत्रमा मगरहरुको मातृभाषालाई मगर भाषा नभनीकन मगरांती भाषा भनिएको छ ।

४. मातृभाषाको विकासको अवस्था

माथि उल्लेख गरिएको भाषा विकासका परिसूचकहरुको आधारमा मगरांती भाषाको विकासको अवस्थालाई विश्लेषण तल गरिएको छ ।

४.१. मगरांती भाषीहरको संख्या

जनगणनामा भाषा वोल्ने व्यक्तिहरुको मात्र तथ्याङ्क लिदा श्री ५ को सरकारले मगर भाषा वोल्ने व्यक्तिहरुको मात्रै तथ्याङ्क संकलन गरेको छ । यसले काइके र खाम भाषालाइ समावेश गरेको छैन । सायद यसले यी भाषाहरुलाई अन्य स्थानिय भाषामा समावेश गरेको हुनु पर्दछ । काईके र खाम मगरांती भाषालाई अन्य स्थानिय भाषामा समावेश गर्नु भनेको यी भाषाको अस्तित्व नस्वीकारनु हो

। त्यसैले खाम र काइके भाषीहरुको तथ्याङ्क अधिकारिक रुपमा छैन । तिव्वती-वर्मेली परिवारको मगरांती भाषीहरुको मात्र अधिकारिक तथ्याङ्क उपलब्ध छ ।

मगरभाषीहरुको संख्या

जनगणना वर्ष	संख्या	%	वृद्धिदर (साधारण)	कुलजनसंख्या	कुलजनसंख्याको वृद्धिदर
२००९	२,७२,७८०	३.२	-	८४,७३,०००	-
२०१८	२,५४,६७८	२.७१	(६.६)	९४,१३,०००	११.०९
२०२८	२,८८,३८१	२.५	१३.२	१,१५,५५,९८३	२२.७७
२०३८	२,१२,६८१	१.४	(२६.२५)	१,५०,२२,८३९	३०
२०४८	४,३०,२६४	२.३	१०२.३१	१,८४,९१०९७	२३.०९

श्रोतः श्री ५ को सरकार तथ्याङ्क विभाग ।

मगरभाषीहरुको भौगोलिक वितरणको हिसावले मगरांती भाषा नेपाली भाषा पछि दोस्रो भाषा हो । अधिराज्यको ७५ जिल्लाहरु मध्ये वाजुरा वाहेक अरु जिल्लाहरुमा मगर भाषा वोल्ने गरिनछ । नेपाल अधिराज्य वाहेक सिकिम र भुटानमा पनि मगर भाषा वोलिन्छ । भौगोलिक हिसावले मगरांतीभाषीहरुका क्षत्रिय वितरण निम्न अनुसार छः

मगरभाषीहरुको क्षत्रिय वितरण (२०४८ सालको जनगणना अनुसार)

क्षेत्र	संख्या	प्रतिशत
पूर्वाञ्चल	१,०५,६५०	२४.५६
मध्यमाञ्चल	७४,४५५	१७.३
पश्चिमाञ्चल	२,१३,२४४	४९.५७
मध्य पश्चिमाञ्चल	३२,३६७	७.५२
सुदूर पश्चिमाञ्चल	४,५२३	१.०५
जम्मा	४,३०,२६४	१००

स्रोतः श्री ५ को सरकारको तथ्याङ्क विभाग ।

यसरी मगरांती भाषीको मूलथलो भनेको पश्चिमाञ्चल-लुम्बिनी, गण्डकी र धौलागिरी, हो । यसमा पनि लुम्विनी र गण्डकी यसको मूल थलो हो । यी अञ्चलहरुमा पनि तनहुँ, स्याङजा, पाल्पा र नवलपरासी मगरांती भाषा वोलिने प्रमुख जिल्लाहरु हुन ।

पूर्वाञ्चलका मोरङग, धनकुट्टा, ओखलढुंगा र उदयपुर, मध्यमाञ्चलको सिन्धुली, मध्यपश्चिमाञ्चलको रोल्पा मगरांती भाषा वोलिने प्रमुख जिल्लाहरु हुन । सुदुर पश्चिमाञ्चलको कुनै पनि जिल्लामा मगरांती भाषीहरुको संख्या १०,००० भन्दा वढी छैन ।
अधिराज्यको मगरहरुको जनसंख्याको तुलना मगर भाषा वोल्ने मगरहरका जनसंख्या ज्यादै कमि देखिन्छ । जनसंख्याको वृद्धि दरमा मगर भाषीको जनसंख्यामा वृद्धि भए को छैन । तुलनात्मक रुपमा मगरांती भाषीहरुको जनसंख्या वृद्धि नभएकोले गर्दा पनि मगरांती भाषीहरुको जनसंख्याले यो भाषाको विकास भएको छैन भन्ने देखिन्छ ।

४.२. लिपिको विकास

मगरांती भाषाको आफ्नो लिपि भएको कुराको उल्लेख भए तापनि आज सम्म पाउन सकिएको छैन । भाषाका ध्वनी ईकाइलाई प्रतिनिधित्व गर्ने संकेतलाईनै लिपि भनिन्छ । लिपिको विकास विना डडलख्य भाषाको विकास असम्भव छ । केही वार्ष यता आक्खा लिपिलाई मगरांती लिपि हो भनेर प्रचलनमा ल्याउन खोजिए तापनि आज सम्म देवनागरी लिपिमा ने मगरांती भाषा लेख्ने गरिएको छ । यसरी देवनागरी लिपिले मगरांती भाषाको स्वर र व्यञ्जनको प्रतिनिधित्व राम्ररी गर्न सक्दैन । यसर्थ लिपिको दृष्टिकोणले पनि मगरांती भाषाको विकास ज्यादै नै प्रारम्भिक अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

४.३. भाषाको प्रयोग

भाषाको विकास हुनको लागि यसको प्रयोग साधारण जनजीवनमा वाहेक संचार, शिक्षा र मनोरञ्जनका माध्यमको रुपमा प्रयोग हुनु पर्दछ । जनजीवनमा भाषाको प्रचलनले भषालाई सजिव राख्दछ । तर भाषाको विकास भने हुदैन । त्यसैले भाषाको विकास र एकिकरणको लागि भाषा आम संचार, मनोरञ्जन र शिक्षाको माध्यम वन्नु पर्दछ । आम संचारमा रेडियो नेपाले गरेको क्षत्रिय प्रशारण वहेक कहि सरकारी माध्यममा प्रयोग मगरांती भाषाको भएको छैन । मगरांती भाषामा खवर-पत्र पनि निस्केको छैन । कता हो पोखरामा मासिक खवर-पत्र कानुङ खवर निस्केको थियो । त्यसमा पनि राजनैतिक कचिङगलले वन्द भयो भनेर सुनिन्छ । मनोरञ्जनको माध्यमको रुपमा एउटा टेली चित्र-लङ्धन, वनेको छ । संविधामा मातृभाषामा प्राथमिक तह सम्म पढाउन पाउने प्राव्धान भए तापनि आज सम्म यसलाई व्यवहारमा उतारिएको छैन । यस दृष्टिकोणले पनि मगरांती भाषाको विकासको अवस्थालाई प्रारम्भिक चरणनै मान्नु पर्दछ ।

४.४. मगरांती भाषाको साहित्यको विकास

भाषाको विकास क्रमलाई सम्बन्धित भाषामा लेखिएको साहित्यका विभिन्न विधाहरु-कथा, कविता, उपन्यास, आदि-को आधारमा जाच्न सकिन्छ। अर्थात सम्बन्धित भाषामा लेखिएका विभिन्न साहित्यका विद्याहरुले पनि भाषाको विकासको परिसूचकको रुपमा काम गर्दछ । मगरांती भाषाको यो परिसूचकलाई हेर्ने हो भने पनि यसको विकास क्रम प्रारम्भिक अवस्थामा छ । मगरांती भाषाका आदि कवि श्री जित व.सिजाली र रेख व.थापाले लेख्नु भएको कविता संग्रह, अयोध्या प्रधान द्वारा लिखित मगर भषाको प्रारम्भिक पुस्तक, एशियाटिक सोसाइटी र सम्मर इनस्च्यूट अफ ल्याङ्वेजले गरेका भाषाका अधययन र प्रकाशनलाई नै मगरांती भाषाको प्रारम्भिक चरणका कार्यहरु हुन । यस पछि मगरहरुको विचमा भाषा सम्बन्धि चेतना जागे पछि (विशेषत २०३५ साल पछि) फाटफुट मगरांती भाषाका पुस्तकहरु र नेपाल मगर संघ र यसका भातृ संगठनहरुले मगरांती भाषामा पत्र-पत्रिका प्रकाशन गरेको पाइन्छ । यी सवै अध्ययन र प्रकाशनलाई हेर्दा गहन किसिमको अध्ययन र साहित्यको प्रकाशन भएको देखिदैन ।

यी माथि उललेखित भाषाको विकासका सवै परिसूचकहरुको विश्लेषणले मगरांती भाषाको विकास क्रम प्रारम्भिक चरणमा छ भन्ने देखाउछ ।

५. मातृ भाषाको विकास सम्बन्धित रणनीति

नेपाल मगर संघ एउटा वैधानिक संगठन भएकोले यसले देशको शासन सत्ताको दायरा भित्र रही मातृभाषाको विकासलाई अगाडि बढाउनु पर्दछ । नेपाल मगर संघले मातृभाषाको विकासको लागि निम्नलीखित रणनीतिहरु अप्नाउन पर्दछ:

१) अधिराज्यका मगरहरु वोल्ने भाषा-मगर भाषा, खाम र काईके, लाई मगरांती भाषाको नामाकरण गरी समान रुपमा विकास गरी अन्तमा मगरहरु वोल्ने भाषाको एकिकरण गर्नु पर्दछ ।

२) आज सम्म मगरांती भाषाको वैज्ञानिक रुपमा अध्ययन र अनुसन्धान भएको छैन । यसको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नको लागि मगरांती भाषा छात्रवृत्ति स्थापना गरि विशेष गरेर मातृभाषा वोल्ने र भाषा र साहित्यमा विशिष्टीकरण गर्ने विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति दिई हरेक तहमा मगर-भाषा र साहित्य सम्बन्धि शोध पबन्ध-पत्र तयार गर्न लगाउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

३) मगर वस्ती भएको स्थानमा अवस्थीत प्राथमिक विद्यालयहरुमा अनिवार्य रुपमा मगरांती भाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिने नीति अविलम्व लागु गर्न श्री ५ को सरकारलाई दवाव दिनढढढ पर्दछ र क्रमशः उच्च शिक्षामा ऐच्छिक विषयको रुपमा मगरांती भाषाको पठनपाठन गराउनको लागि पाठयक्रम तयार गरी अध्यापन गराउनको लागि कदम चल्नु पर्दछ । शिक्षालाई व्यवसायीमूलक वनाउने हो भने महाविद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा पठन-पाठनको व्यवस्था मिलाए तापनि विद्यार्थीहरु आकषित हुदैन । त्यसैले प्राथमिक तहमा मगरांती भाषाको माधयमबाट पठनपाठन कार्यको लागि अविलम्व श्री ५ को सरकारलाई दवाव दिन पर्दछ ।

४) मगरांती भाषीहरुको वृद्धि गर्नको लागि मगरांती भाषा नवोल्ने क्षेत्रमा मातृभाषा सम्बन्धि चेतना अभिवृद्धि गरी वोलिचालीको मगरांती भाषाका कक्षा संचालन गर्दै जानु पर्दछ ।

५) भाषाको व्यापक रुपमा प्रचार गर्नको लागि र भाषालाई आमसंचारको माध्यमको रुपमा विकास गर्नको लागि दैनिक, साप्ताहिक, र पाक्षिक खवर-पत्र प्रकाशन गरी व्यापक रुपमा, मगरहरुको वस्तीमा विक्री वितरण गर्नुपर्दछ । यसको अलावा मगरांती भाषाको मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन गर्दै जानु पर्दछ ।

६) मगरांती भाषामा मगरांती संस्कृतिलाइे झल्काउने र ज्ञानर्वधक वृत्त चित्र, टेली-चलचित्र र चलचित्र निमार्ण गरि व्यापक रुपमा मगरहरुको वस्तीमा देखाउनु पर्दछ यसो गर्दा मगरांती संस्कृति एक आपसमा आदान प्रदान हुन्छ ।

७) यी माथि उल्लेखित रणनितिहरु नेपाल मगर संघले केन्द्रिय स्तरमा तय गरी आफ्ना अधिनष्ट संगठनहरु मार्फत राष्ट्रव्यापी रुपमा लागु गर्नु पर्दछ । यी रणनीति अुरुप केन्द्रिय कार्य समितिले कार्यकम तय गरी जिल्ला समितिलाई निर्देशन दिनु पर्दछ । जिल्ला समितिले केन्द्रिय समितिले तय गरेको नीति अुनरुप मध्यमकालिन (५ वर्ष) र बार्षिक कार्यक्रम तय गरी आफ्ना मातहतका प्ारम्भिक समिति मार्फत आम मगरहरुमा मातृभाषा सम्बन्धि कार्यक्रम अगाडि वढाउनु पर्दछ ।

८) मगरांती भाषामा जिल्ला स्तरिय र राष्ट्रिय स्तरमा नियमित रुपमा वार्षिक साहित्यिक कार्यक्रम संचालन गनेढढ नीति लिनु पर्दछ ।